

The Influence of Farabi's Philosophical Principles on Avicenna's Theory of the Identity of the Divine Essence and Attributes

Marzieh Faraji (Corresponding Author)*

PhD Candidate, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

Email: faraji.marzieh.1998@gmail.com

Mona Faridi Khorshidi

Assistant Professor, Faculty of Philosophy and Islamic Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Email: m.faridi@isu.ac.ir

Fatemeh Sadeghzadeh Qomsari

Associate Professor, Faculty of Philosophy and Islamic Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Email: sadeghzadeh@isu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Faraji, M. , Faridi Khorshidi, M. , Sadeghzadeh Qomsari, F. (2026). The Influence of Farabi's Philosophical Principles on Avicenna's Theory of the Identity of the Divine Essence and Attributes. [QABASAT](#). 31 (120): 107-135

 [doi:10.22034/ILAW.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ILAW.2023.709546)

Received: 14 October 2024 , Revised: 24 November 2025 , Accepted: 30 November 2025

Abstract

The relationship between the Divine Essence and Attributes is a fundamental issue in philosophical theology, consistently occupying philosophers from ancient Greece to Islamic philosophy. While the dominant view among Muslim philosophers is the identity of the Divine Essence and Attributes in terms of referential unity, Avicenna introduces a novel approach by proposing the innovative theory of “conceptual synonymy and referential identity.” This study, employing an analytical-comparative method, investigates the influence of Farabi's principles on Avicenna's theory, clarifying the distinct boundaries between these two perspectives. The main problem of this research is to elucidate how the transition occurred from Farabi's ontological simplicity to Avicenna's semantic analysis. To achieve this, Farabi's threefold principles in ontology, protology, and epistemology were extracted and compared with Avicenna's views. The findings indicate that Farabi, by emphasizing the simplicity of the Necessary Existent, laid the foundation for referential identity, whereas Avicenna, by applying the distinction between concept and referent and relying on the rule that “multiple concepts cannot be abstracted from a simple essence,” elevated these principles to conceptual identity. In conclusion, Avicenna's theory constitutes a logical extension of Farabi's principles, where ontological simplicity culminates in the conceptual unity of Divine attributes.

Keywords

Ibn Sina, Farabi, Identity of Divine Essence and Attributes, Simplicity of the Necessary Existent, Peripatetic Philosophy.

Extend Abstract

Introduction

The relationship between the Divine Essence and Attributes is a central debate in philosophical theology. Throughout Islamic metaphysics, thinkers have sought to explain how multiple perfectional attributes—such as knowledge, power, and life—can be predicated of God without compromising divine simplicity or introducing composition into the Necessary Existent. Within Peripatetic philosophy, the identity of the Divine Essence and Attributes is widely accepted, yet its conceptualization varies.

Farabi addresses this issue primarily on the ontological level. By emphasizing the absolute simplicity of the First Cause and denying material, formal, or accidental composition in the Divine Essence, he establishes the metaphysical basis for the identity of the attributes with the Essence. For Farabi, God is intellect, intellection, and intelligible in a single reality; His knowledge, life, and power are identical to His simple being. However, Farabi's account remains ontological and does not clarify how the human mind can abstract multiple attribute-concepts from one simple reality.

Avicenna inherits this metaphysical framework but reformulates it with logical and semantic precision. While maintaining ontological simplicity, he introduces a clear distinction between concept and referent, explaining how diverse concepts can be predicated of one simple external reality without implying real multiplicity. The main objective of this study is to explain the transition from Farabi's ontological simplicity to Avicenna's semantic analysis, identifying the key principles of this influence.

Methodology

This research adopts an analytical-comparative method based on the textual analysis of the primary works of Farabi and Avicenna. The investigated works of Farabi include *Fusul al-Hikam*, *Arā Ahl al-Madinah al-Fadilah*, *al-Siyasat al-Madaniyyah*, *al-Ta'liqat*, and *Uyun al-Masā'il*. The analyzed texts of Avicenna are *al-Shifā*, *al-Najat*, *al-Mabdā wa al-Ma'ad*, *al-Isharat wa al-Tanbihat*, *al-Ta'liqat*, and *Mubahathat*.

The comparison is structured around three domains: ontology, protology, and epistemology. In ontology, we examine the division of being into necessary and possible, the distinction between existence and quiddity, and causal hierarchy. In protology, the focus is on the attributes of the First Principle and divine simplicity. In epistemology, we analyze the conceptual mechanisms of predication,

abstraction, and the distinction between mental plurality and extra-mental unity. This framework demonstrates how Avicenna developed Farabi's premises into a systematic theory.

Results

The findings show that Farabi's influence on Avicenna's theory of divine attributes is systematic. Ontologically, both philosophers divide being into the Necessary and the Possible, asserting that the Necessary Existent possesses existence through itself. This distinction functions as the foundation for divine simplicity and the denial of composition. Additionally, both thinkers hold that the Necessary Existent is unique and lacks a quiddity in the ordinary sense, which prevents any internal composition or accidental attributes.

In protology, Farabi's doctrine of divine knowledge is crucial. He argues that because God is fully immaterial, His knowledge is identical with His Essence; His being, intellection, and intelligibility are one. Although Farabi establishes the ontological basis for referential identity, he leaves the semantic question unresolved: how the mind can predicate multiple meanings of an absolutely simple reality without introducing conceptual multiplicity.

Avicenna resolves this by shifting the analysis to semantics and logic. By distinguishing between concept (*mafhum*) and referent (*misdaq*), and applying the rule that multiple concepts cannot be abstracted from a simple reality in the same respect, he explains that conceptual plurality belongs to mental consideration, while the external referent remains absolutely one. Thus, Avicenna does not reject Farabi's ontology but complements it with a semantic account of predication. The relationship is therefore one of continuity and refinement, rather than repetition or rupture.

Conclusion

This study demonstrates that Avicenna's theory of the identity of the Divine Essence and Attributes is a logical and methodological extension of Farabi's philosophical principles. Farabi established the ontological foundations of this doctrine by emphasizing the absolute simplicity of the First Cause, the identity of divine knowledge with the Essence, and the denial of all composition in the Necessary Existent. Avicenna adopted these foundations but advanced the discourse by introducing a clear distinction between concept and referent, showing how conceptual plurality can coexist with extra-mental unity.

Avicenna's contribution lies in transitioning the debate from purely metaphysical simplicity to a combined semantic and logical analysis. This shift re-

solved the challenge of how multiple attributes can be meaningfully predicated of a simple Essence. Consequently, the intellectual relationship between the two philosophers represents developmental continuity accompanied by methodological transformation. Farabi provided the metaphysical groundwork, while Avicenna supplied the precise conceptual and semantic articulation, confirming his role as a systematic developer of Peripatetic theology.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

اثرگذاری مبادی فلسفی فارابی بر نظریه عینیت ذات

و صفات الهی در نگاه ابن سینا

مرضیه فرجی (نویسنده مسئول) ^{ID}*

Email: faraji.marzieh.1998@gmail.com. دانشجوی دکترای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

منا فریدی خورشیدی (نویسنده دوم) ^{ID}

Email: m.faridi@isu.ac.ir. استادیار دانشکده فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه امام صادق (ع).

فاطمه صادق زاده قمصری (نویسنده سوم) ^{ID}

Email: sadeghzadeh@isu.ac.ir. دانشیار دانشکده فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه امام صادق (ع).

استناد فرجی، مرضیه؛ فریدی خورشیدی، منا؛ صادق زاده قمصری، فاطمه (۱۴۰۵). اثرگذاری مبادی فلسفی فارابی بر نظریه عینیت ذات و صفات الهی در نگاه ابن سینا. *قبسات*. ۳۱ (۱۲۰): ۱۰۷-۱۳۵.

[10.22034/ilaw.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ilaw.2023.709546)

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۰۷/۲۳، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹

چکیده

مسئله رابطه ذات و صفات الهی از بنیادی‌ترین مباحث در الهیات فلسفی است که از یونان باستان تا حکمت اسلامی پیوسته مرکز توجه فیلسوفان بوده است. گرایش غالب میان حکمای مسلمان پذیرش نظریه «عینیت ذات و صفات حق تعالی» به معنای اتحاد مصداقی است؛ اما ابن سینا با ارائه نظریه ابتکاری «ترادف مفهومی و عینیت مصداقی» رویکردی تازه عرضه می‌کند. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر مبادی فارابی بر نظریه ابن سینا و «تبیین مرزهای متمایز این دو دیدگاه»، به روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده است. «مسئله اصلی پژوهش، تبیین چگونگی گذار از بساطت هستی‌شناختی فارابی به تحلیل معنانشناختی ابن سیناست». برای دستیابی به این هدف، مبانی سه‌گانه فارابی در حوزه‌های هستی‌شناسی، مبدأشناسی و معرفت‌شناسی استخراج و با آرای ابن سینا در آثار اصلی وی مقایسه گردید. نتایج نشان می‌دهد فارابی با تأکید بر بساطت واجب‌الوجود و یگانگی علم و ذات، بنیان لازم برای «عینیت مصداقی» را نهاده است؛ درحالی‌که ابن سینا با اعمال تمایز منطقی میان مفهوم و مصداق و بر پایه اصولی چون «عدم انتزاع مفاهیم متعدد از ذات بسیط»، این مبانی را به سطح «عینیت مفهومی» ارتقا داده و در مبانی از فارابی متأثر است. در مجموع نظریه ابن سینا امتداد منطقی مبانی فارابی است که در آن، بساطت واجب به اتحاد مفهومی صفات منتهی شده و از منسجم‌ترین تبیین‌ها در این حوزه به‌شمار می‌رود.

واژگان کلیدی

ابن سینا، فارابی، عینیت ذات و صفات الهی، بساطت واجب‌الوجود، حکمت مشاء.

طرح مسئله

تبیین نسبت میان ذات بسیط الهی و صفات کمالی واجب الوجود، از مناقشه برانگیزترین مسائل در الهیات فلسفی است. فیلسوفان مسلمان همواره با این چالش مواجه بوده‌اند که چگونه می‌توان صفات متکثری همچون علم، قدرت و حیات را به ذات احدیت نسبت داد، بدون آنکه این کثرت مفهومی به بساطت هستی‌شناختی حق تعالی آسیب برساند و مستلزم ترکیب در ذات یا تعدد قدما گردد. هرچند پذیرش اجمالی «عینیت ذات و صفات» وجه مشترک آرای حکمای مشاء است، چگونگی تقریر این عینیت و حل تعارض میان «کثرت صفات» و «وحدت ذات»، مرز نوآوری و تمایز معرفت‌شناختی میان فارابی و ابن‌سینا را شکل می‌دهد.

مسئله اصلی این پژوهش، تحلیل فرایند گذار از «بساطت هستی‌شناختی» در نظام فلسفی فارابی به «تحلیل معناشناختی و منطقی» در دستگاه فکری ابن‌سیناست. فارابی مسئله عینیت ذات و صفات را اساساً در ساحت وجودشناختی (Ontology) بررسی کرده و با ارجاع صفات به سلب یا اضافه، بر بساطت خارجی ذات و یگانگی مصداقی علم و ذات پای می‌فشارد. باین حال تبیین فارابی در پاسخ به این پرسش معرفت‌شناختی که «ذهن چگونه و بر اساس چه سازوکاری می‌تواند مفاهیم متکثر را از ذات بسیط انتزاع کند»، مسکوت می‌ماند. ابن‌سینا با درک این خلأ نظری، اگرچه مبانی هستی‌شناختی فارابی در باب بساطت واجب را می‌پذیرد، با اعمال تمایز دقیق میان «مفهوم» و «مصادق» و ابداع نظریه «ترادف مفهومی و عینیت مصداقی»، مسئله را به افق معناشناسی (Semantics) و تحلیل منطقی منتقل می‌کند. ابن‌سینا بر پایه قاعده «عدم انتزاع مفاهیم متعدد از جهت واحده»، نشان می‌دهد که کثرت صفات، کثرتی ناظر به مفاهیم ذهنی است و این مفاهیم در مقام صدق خارجی، بر حقیقت بسیط واحدی دلالت دارند که واجب بالذات از جمیع جهات است.

پژوهش حاضر با تمرکز بر این نقطه عطف، در پی پاسخ به این پرسش است که مبادی فلسفی فارابی در حوزه‌های هستی‌شناختی، مبدأشناختی و معرفت‌شناختی، چگونه و با چه کیفیتی زمینه‌ساز نظریه ابن‌سینا شده‌اند و چرخش روش‌شناختی ابن‌سینا از بساطت مابعدالطبیعی به تحلیل معناشناختی، چگونه توانسته است مرزهای نوآورانه‌ای را در تبیین عینیت ذات و صفات ترسیم کند.

مسئله رابطه ذات و صفات الهی از بنیادی‌ترین مباحث الهیات فلسفی است که در طول تاریخ اندیشه اسلامی، از فارابی تا ملاصدرا مورد توجه فیلسوفان بوده است. ابن‌سینا در آثار خود، به‌ویژه الشفاء، النجاة و المبدأ و المعاد، نظریه‌ای متمایز با عنوان «عینیت مفهومی و مصداقی ذات و صفات الهی» ارائه کرده است براساس این نظریه، صفاتی چون علم، حیات، اراده و قدرت، از حیث مفهوم و مصداق، متحد با ذات حق تعالی‌اند (ابن‌سینا، ۱۳۲۶، ص ۳۶۷ و ۱۳۶۲، ص ۲۱).

این دیدگاه که گاهی به «ترادف مفهومی» تعبیر می‌شود، از نظر برخی شارحان ابن‌سینا فاقد برهان مستقل دانسته شده و بنابراین در معرض نقد قرار گرفته است (پیرمرادی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹). در مقابل، گروهی دیگر بر آن‌اند که بنیان این نظریه بر اصول پیشینی ابن‌سینا در هستی‌شناسی استوار است و می‌توان آن را با تفسیر صدرایی از وجود و کمالات وجودی توضیح داد (سلیمانی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۳۱۴۵ / شهیدی، ۱۳۸۸، ص ۱۰).

با توجه به اینکه ابن‌سینا در بخش‌های مختلف فلسفه، از جمله وجودشناسی، مبدأشناسی و معرفت‌شناسی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر اندیشه‌های فارابی بوده است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۷۱۸)، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که آیا نظریه عینیت ذات و صفات الهی او نیز برآمده از مبانی فلسفی فارابی است و اگر چنین است، این تأثیر در کدام مبادی آشکارتر است؟

بر همین اساس، مسئله محوری این پژوهش، بررسی جامع «میزان و چگونگی اثرگذاری مبانی فلسفی فارابی بر نظریه عینیت ذات و صفات الهی ابن سینا» است. اهمیت این بررسی در آن است که این نظریه هم به مباحث بنیادین توحید و بساطت ذات حق تعالی پیوند می‌خورد و هم مبنای تحلیل فلسفی صفات کمالی الهی از قبیل علم، اراده، حیات و قدرت را فراهم می‌آورد. فارابی، به عنوان «معلم ثانی» و یکی از پایه‌گذاران فلسفه اسلامی، واجب‌الوجود را موجودی واحد، بسیط و منزّه از هرگونه ترکیب دانسته و بر عینیت صفات با ذات او تأکید کرده است. ابن سینا نیز همین مبانی را پذیرفته و با بسط و کامل کردن آنها، نظریه اختصاصی خود را در این باب سامان داده است.

برای تبیین نسبت دقیق اندیشه این دو فیلسوف، لازم است پرسش‌های پژوهش به روشنی طرح شود و بر پایه تحلیل فلسفی و شواهد متنی به آنها پاسخ داده شود:

سؤال اصلی

فارابی چگونه و در چه مبانی فلسفی بر نظریه عینیت ذات و صفات الهی ابن سینا اثر گذاشته است؟
پرسش‌های فرعی:

۱. چه اشتراکات و تفاوت‌هایی میان مبانی هستی‌شناختی فارابی و ابن سینا وجود دارد که بر بحث عینیت ذات و صفات اثرگذار است؟
۲. در حوزه مبدأشناسی، کدام مؤلفه‌های نظری فارابی با دیدگاه ابن سینا هم‌پوشانی دارد؟
۳. نقش فارابی در شکل‌گیری مباحث معرفت‌شناختی مرتبط با عینیت ذات و صفات در آثار ابن سینا چیست؟
۴. کدام بخش از مباحث فلسفه مشاء به‌ویژه در حوزه هستی‌شناسی،

بیشترین تأثیر را در این نظریه داشته است؟

پیشینه پژوهش

پیشینه نظری

بحث رابطه ذات و صفات الهی پیشینه‌ای طولانی در تاریخ فلسفه دارد و ریشه‌های آن را می‌توان در فلسفه یونان باستان، کلام مسیحی و سپس الهیات اسلامی جست‌وجو کرد. در اندیشه افلاطون، صفات کمالی الهی به مرتبه‌ای فراتر از عالم محسوس تعلق دارند و «خیر مطلق» یا «صورت نیکی» منشأ همه کمالات محسوب می‌شود (افلاطون، ۱۳۷۴، ج ۶، ص ۲۴۲). ارسطو، با ارائه نظریه محرک اول، خداوند را به عنوان فعلیت محض و فاقد هرگونه قوه معرفی کرد و کمالاتی چون حیات و اندیشه را ذاتی وجود او دانست (ارسطو، ۱۳۸۹، ص ۳۱۲۳۱۵). این مباحث در سنت فلسفه مسیحی توسط آگوستین و توماس آکویناس ادامه یافت. آکویناس ضمن تأثیرپذیری از ارسطو، بر این باور بود که صفات الهی با ذات او یکی‌اند، ولی از راه مفاهیم متعدد بر ما متجلی می‌شوند (آکویناس، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۵۵). این دیدگاه زمینه‌ای برای تلفیق عقل و وحی در تحلیل صفات الهی فراهم آورد.

با ورود فلسفه یونانی به جهان اسلام، متکلمانی چون معتزله بر وحدت ذات و نفی زیادت صفات تأکید کردند؛ درحالی‌که اشاعره به اثبات صفات زاید بر ذات گرایش داشتند (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۱۵۱۱۸). در فضای فلسفه اسلامی، فارابی نخستین فیلسوفی بود که ضمن وفاداری به مبانی مشایی ارسطو، به تبیین فلسفی عینیت ذات و صفات پرداخت. او بساطت واجب‌الوجود را محور قرار داد و صفات الهی نظیر علم و قدرت را نه اموری زاید بر ذات، بلکه عین ذات دانست (فارابی، ۱۴۰۵، ص ۷۰۷۳). ابن سینا با بهره‌گیری از این مبانی و تکمیل آنها، نظریه «عینیت مفهومی و مصداقی ذات و صفات الهی» را صورت‌بندی کرد. او تصریح می‌کند

مفاهیمی چون علم و حیات، هرچند در ذهن قابل تفکیک‌اند، در خارج عین ذات حق تعالی‌اند و این وحدت نه‌تنها از بساطت واجب بلکه از کمال وجودی او ناشی می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۲۶، ص ۳۶۷ و ۱۳۶۲، ص ۲۱). بنابراین، از منظر تاریخی، این نظریه محصول تکامل یک خط فکری است که از فلسفه یونان باستان آغاز می‌شود، در الهیات مسیحی صورت‌بندی تازه می‌یابد، توسط متکلمان اسلامی به‌چالش کشیده می‌شود و در نهایت در نظام فلسفی فارابی و ابن‌سینا به شکل کامل‌تری تبیین می‌گردد. پژوهش حاضر با امتداد این مسیر، به بررسی نقش فارابی در تکوین نظریه ابن‌سینا خواهد پرداخت.

پیشینه پژوهشی

پژوهش درباره عینیت ذات و صفات الهی در فلسفه اسلامی از آغاز شکل‌گیری میراث مشائی تا دوران معاصر ادامه یافته و از زوایای کلامی، هستی‌شناختی و زبان‌شناختی بررسی شده است. در میان آثار برجسته متأخر، پیرمرادی (۱۳۸۹) نظریه مترادف مفهومی ابن‌سینا را فاقد برهان مستقل دانسته و تلاش کرده است با تحلیل انتقادی متن *الاشارات والتنبیها*، حدود اعتبار این نظریه را نشان دهد. درمقابل، شهیدی (۱۳۸۸) این نظریه را برخاسته از اصول درون‌فلسفی ابن‌سینا دانسته، تصریح می‌کند که دیدگاه او درباره وحدت ذات و صفات، نتیجه مستقیم اصل «واجب‌الوجود من جمیع جهاته» است.

سلیمانی (۱۳۹۳) با رویکرد زبان‌شناختی و در چارچوب فلسفه زبان دین، تحلیل ابن‌سینا از صفات الهی را پاسخی به مسئله «چگونگی اطلاق صفات انسانی بر خداوند» می‌داند و بر رابطه میان معنا و مصداق در گزاره‌های دینی تأکید می‌کند. همچنین ذبیحی (۱۳۹۲) در فلسفه *مشاء* نشان می‌دهد مفهوم عینیت ذات و صفات، بالضروره از مبنای بساطت واجب‌الوجود نتیجه می‌شود و در نتیجه، اختلاف فیلسوفان بیشتر در نحوه تبیین آن است تا در اصل حدوث آن.

در حوزه مطالعات تطبیقی، موسوی بجنوردی (۱۳۸۵) ضمن بررسی نظام فلسفی فارابی و ابن سینا، بر پیوستگی اندیشه آن دو در مسئله الهیات بالمعنی الاخص تأکید می‌کند و تبیین ابن سینا را گامی در جهت تعمیق مبانی فارابی می‌داند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۷۱۸). به علاوه پژوهش‌هایی همچون رساله دکتری حسینی (۱۳۹۷) و مقاله کاظمی (۱۳۹۹) کوشیده‌اند تأثیرپذیری ابن سینا از فارابی در مباحث هستی‌شناختی و نظریه صدور را تحلیل کنند، هرچند به نکته خاص مباحث و مبانی مرتبط با مباحث صفات الهی و نیز عینیت صفات با ذات کمتر پرداخته‌اند.

با این حال پژوهش‌های گذشته عمدتاً به تبیین خود نظریه عینیت نزد ابن سینا پرداخته‌اند و کمتر به «منابع و مبانی تاریخی این نظریه»، به ویژه «نقش فارابی» در شکل‌گیری آن، توجه کرده‌اند. وجه تمایز پژوهش حاضر با مطالعات پیشین در این است که به صورت تطبیقی و تحلیلی، ریشه‌های نظریه عینیت ابن سینا را در «مبانی فلسفی فارابی» بررسی می‌کند و نشان می‌دهد ابن سینا چگونه با حفظ ساختار فلسفه مشاء، نظریه خود را بسط داده است.

در جمع‌بندی می‌توان گفت اغلب پژوهش‌های موجود یا تنها به تفسیر نظریه ابن سینا از درون نظام او پرداخته‌اند یا تأثیر خارجی فارابی را در قالب کلیات مفاهیم فلسفه اسلامی بررسی کرده‌اند؛ در حالی که پژوهش حاضر برای نخستین بار تلاش می‌کند به صورت نظام‌مند، مبانی فلسفی فارابی را به عنوان ریشه نظریه عینیت ذات و صفات الهی در آثار ابن سینا تحلیل و تبیین نماید.

۱. نظریه عینیت در نگاه ابن سینا

ابن سینا در بیان اتحاد مصداقی و مفهومی در بیان صفات علم و اراده در ذات واجب تعالی صراحتاً عنوان می‌کند که اراده در ذات خداوند با علم او

تغایر ندارد - در مصداق - و نیز از نظر مفهومی با صفت علم تغایر ندارد و این گونه صفت علم و اراده در ذات خداوند عینیت دارد (ابن سینا، بی تا، ص ۳۶۷). همچنین وی در کتاب مبدء و معاد آشکارا عنوان می کند که اراده در حق تعالی مغایر با ذات حق تعالی نیست و نیز مفهوم صفت علم با صفت اراده مغایرت ندارد (ابن سینا، ۱۳۶۳، ص ۲۱). در واقع آنچه ابن سینا به عنوان نظریه رابطه ذات و صفات حق تعالی عنوان می کند، عدم تغایر ذاتی و مفهومی ذات و صفات در حق تعالی است و این همان نظریه عینیت مصداقی و مفهومی است.

باتوجه با آنچه به صورت صریح در کتاب های ابن سینا در باب نظریه عینیت مفهومی و مصداقی ذات و صفات الهی عنوان شده، ممکن است این سؤال ایجاد شود که این دیدگاه تنها برای دو صفت علم و اراده در ذات الهی بیان شده است یا خیر؟ به ویژه باتوجه به اینکه بیان حکما در تبیین اراده الهی اختلاف دارند؛ با این توضیح که برخی اراده الهی را عین ذات حق تعالی عنوان کرده و علم او را عین ذات حق تعالی بیان کرده اند، در نتیجه هر مفهومی که از ذات حق تعالی ناشی می شود، همان علم الهی نیز هست. برخی نیز اراده الهی را ناشی از علم او به نظام احسن عنوان می کنند و در نتیجه رجوع دو صفت ذاتی علم و اراده الهی به یکدیگر می تواند منطقی و موجه باشد. اما آنچه در بیانات ابن سینا در نظریه عینیت مصداقی و مفهومی صفات و ذات الهی قابل بررسی است، این است که بسیاری از صفات در این تعریف او به صراحت عنوان شده است. با وصف اینکه: زمانی که صفاتی چون علم، قدرت، جود، حیات و اراده بر ذات حق تعالی اطلاق می شود، مفهوم و مصداق واحد دارد و این صفات اجزای متعددی برای ذات حق تعالی نیستند (ابن سینا، ۱۳۶۳، ص ۲۱)، پس می توان صفات متعدد نام برده در بیانات ابن سینا را - همچون اراده و علم و حیات و... - در دایره نظریه عینیت مصداقی و مفهومی قرار داد.

ابن سینا صریحاً بیان می‌کند که وحدانیت خداوند اقتضای وحدت مفهومی در صفات علم، حیات و ... برای ذات خداوند را دارد و این سبب می‌شود تغایر مفهومی نداشته باشند و نیز ذات حق تعالی از ناحیه صفات تجزیه‌ناپذیر باشد (ابن سینا، ۱۳۵۷، ص ۲۴۹). باتوجه به آنچه از جانب ابن سینا در کتاب‌های متعدد عنوان شد، می‌توان به این نتیجه رسید که اولاً معتقد به عینیت مصداقی و مفهومی صفات و ذات الهی است، ثانیاً این صفات فقط محدود به صفات علم و اراده نمی‌شود، بلکه صفاتی همچون حیات، جود و قدرت را نیز شامل می‌شود.

باوجود اختلاف‌هایی که میان اندیشمندان در بحث رابطه ذات و صفات الهی وجود داشته است، ابن سینا برای بیان خاص خود در این باب به عبارات کوتاه بسنده کرده است. علت آن شاید این باشد که مبانی و مقدمات خود را در این باب در قسمت‌های دیگر در کتاب‌های خود به صورت مفصل عنوان کرده است. وی در بیان و توضیح اتحاد مصداقی و مفهومی در کتاب **مبدأ و معاد** عنوان می‌کند که در مفاهیمی همچون اراده و علم و حیات اگر به مصداق توجه شود و به صورت مطلق در نظر گرفته شود، با یکدیگر تغایر دارند و این تغایر در سطح مفهوم خواهد بود و اگر این مفاهیم به صورت مقید و در اطلاق و حمل به ذات واجب در نظر گرفته شود، مفهوم آنها یکی و عین یکدیگر می‌شود؛ لذا اگر جهت مطلق مفهوم در این صفات مد نظر قرار گیرد، عین یکدیگرند و اگر جهت اطلاق به ذات واحد واجب را که حاکی از این مفاهیم است، در نظر قرار گیرد، این مفاهیم تغایری ندارند؛ یعنی مفهومی که بیانگر قدرت است، همان مفهوم بیانگر علم او نیز است و بالعکس و علت را می‌توان این گفت که از جهت اینکه به طور مطلق این مفاهیم امور ذهنی بوده و وجود خارجی در آن لحاظ نشده است و در حالت اطلاق قید مصداق، حیثیت ذات به مفاهیم سرایت کرده و همگی حاکی از مصداق واحد و دارای یک معنا می‌شوند. به بیان دیگر

این بدان جهت است که جایگاه این مفاهیم غیرمطلق است و این تقید موجب اتحاد در مفاهیم می‌شود و می‌توان گفت این به دلیل آن است که ذات واحد حق تعالی حکایت گر این صفات است و همچنین این صفات منتزع از ذات واحد حق تعالی است؛ بدین نحو که از مشاهده یک مصداق واحد، مفهومی انتزاع شده و در ادامه مفهوم هم معنا با آن قرارداد می‌شود که از نظر مصداق عین مفهوم اول است (ابن سینا، ۱۳۶۳، ص ۲۱).

این نظریه فقط بر ذات حق تعالی صدق پیدا می‌کند و این به جهت بساطت محض ذات خداوند و نیز شدت مرتبه وی در عالم وجود است. این مبنا در بساطت محض ذات خداوند موجب عینیت مفهومی صفات شده است تا کثرتی در او راه نیابد و این تأثیر مصداق بر مفهوم را نشان داده است.

نکته حائز اهمیت آن است که ابن سینا بیان می‌کند که معتقد به عینیت مفهومی و مصداقی صفاتی همچون علم، حیات، جود و اراده در ذات حق تعالی است؛ اما آنچه به صورت خاص در این باب عنوان کرده است، آن است که حیات علی‌الاخلاق، علم علی‌الاطلاق و اراده علی‌الاطلاق به صورت مفهومی واحد نیست (ابن سینا، ۱۳۶۲، ص ۳۶۲). در تأمل بر نظرات ابن سینا شاید بتوان گفت از نظر وی صفات الهی در معنا و مصداق با یکدیگر ناسازگار نیستند و عینیت دارند، ولی از نظر مفهوم متفاوت‌اند. با توجه به گزارش‌هایی که از ابن سینا بیان شد، می‌توان گفت بیانات وی گویای نظریه عینیت صفات ذاتی همچون علم و اراده با ذات حق تعالی از جهت مصداقی است و جای شکی برای انتساب این نظریه به ابن سینا باقی نمی‌گذارد؛ ولی به نحوی می‌توان وی را از قائلان به تغایر مفهومی ذات و صفات معرفی کرد.

۲. تأثیر فارابی بر نظریه عینیت ذات و صفات حق تعالی

فارابی از فیلسوفان بزرگ جهان اسلام که بنیان‌گذار فلسفه اسلامی است

و نیز از پیروان و شارحان ارسطوست. وی با مطالعه آثار ارسطو با دیدگاه‌های وی آشنا شد و به دانش فلسفه دست یافت. «معلم ثانی»، «مؤسس فلسفه اسلامی» و «انتقال‌دهنده منطق صوری یونانی به جهان اسلام» از جمله عناوینی است که در تاریخ اندیشه اسلامی به ابونصر فارابی اطلاق شده است. وی در عین اینکه از پیروان و شاگردان فلاسفه یونان همچون افلاطون و ارسطوست؛ ولی مقلد این اندیشمندان نیست (داورری اردکانی، ۱۳۸۹، ص ۱۴ و ۱۳۷۴، ص ۳۲۶). از این جهت فارابی در تاریخ فلسفه فرد مهم و تأثیرگذاری است؛ همچنین ابن سینا از فیلسوفان تأثیرگذار تاریخ فلسفه است. ابن سینا از فارابی در مسائل مختلف همچون هستی‌شناسی و مبدأشناسی اثر پذیرفته است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۷-۱۸)؛ از این رو نیاز به بررسی تأثیرات مبانی فارابی بر نظریه ابن سینا در باب رابطه ذات و صفات الهی است.

به‌طور کلی در زمینه ذات و صفات حق تعالی، فارابی معتقد است خداوند واحد بسیط است؛ از همین رو صفات خداوند را با ذات او یکی می‌داند. وی درباره صفات حق تعالی بیان می‌کند که خدا ماده ندارد؛ به همین جهت ذات حق تعالی عقل بالفعل است؛ به همین جهت عقل هویت اوست؛ از این رو است که معقول نیز هست. حق تعالی به ذات خود، خود را تعقل می‌کند و این بدان جهت است که برای تعقل به ذاتی خارج از ذات خود احتیاج ندارد؛ لذا عاقل نیز هست. پس خداوند در یک ذات و جوهر واحد، عاقل و معقول و عقل است. در نظرگاه وی خداوند عالم بالذات است. ذات و جوهر واحد خداوند هم عالم است و هم معلوم. علم او نیز چیز جدایی از ذات وی نیست؛ چرا که برای علم به چیزی به شیء خارج از ذات خود احتیاج ندارد و برای حکمت او این علم ذاتی کفایت می‌کند. همچنین فارابی در بیان صفات دیگر خداوند بیان می‌کند که حق تعالی حق است و این به علت کامل بودن و اتم بودن ذات حق تعالی است. به باور فارابی

خداوند عقل و معقول بالفعل و عاقل است؛ لذا حق تعالی حی است و این حیات عین ذات اوست. در بیان عشق الهی بیان می‌کند که حق تعالی به خود و جلال بی‌انتهای خود عشق می‌ورزد؛ لذا هم عاشق و هم معشوق خود است (فارابی، ۱۹۸۶، ص ۹۳-۱۱۲).

فارابی در بحث ذات خداوند و علم او بیان می‌کند که بدون هیچ واسطه‌ای ذات او برای خود پیدا است و نیز همه چیز برای ذات حق تعالی بدون نیاز به ذات دیگری آشکار و حاضر است و از این جهت است که علم حق تعالی عین ذات اوست (فارابی، ۱۴۰۵، ص ۳۰). در نگاه وی خداوند فاقد هرگونه ماده و صورتی است؛ چراکه در غیر این صورت ترکیب و عدم بساطت در ذات حق تعالی لازم می‌آید و در این صورت است که وجود او از تمام نقائص منزّه نخواهد بود و این باطل است (فارابی، ۱۹۸۶، ص ۴۶-۴۹).

باتوجه به بیانات فارابی نظریه وی در باب رابطه ذات و صفات الهی، عینیت ذات و صفات حق تعالی است.

۲-۱. مبادی هستی‌شنا

۲-۱-۱. تقسیم‌بندی موجودات

فارابی پیش از اثبات ذات و صفات حق تعالی (واجب‌الوجود) به بررسی پدیده‌ها و انواع می‌پردازد و بیان می‌کند که موجودات دو دسته‌اند: واجب و ممکن. وی بیان می‌کند که واجب موجودی است که وجودش را از دیگری نگرفته است و ممکن موجودی است که وجود خود را از دیگری گرفته باشد (فارابی، ۱۳۴۹، ص ۶۶/ همان، ص ۲). ابن‌سینا نیز به چنین تقسیم‌بندی توجه کرده، در عین حال به بسط و شرح بیشتر در این باب می‌پردازد. ابن‌سینا تصریح می‌کند که واجب همان موجودی است که فرض نبود آن محال است و ممکن موجودی است که فرض نبود آن محال نیست (ابن‌سینا، ۱۳۵۷، ص ۱-۲). از این مطالب می‌توان به این نتیجه رسید که در ابتدایی‌ترین مبادی در بحث وجود واجب نیز ابن‌سینا از فارابی اثر پذیرفته

است. در این زمینه فارابی و ابن سینا هردو به مرزبندی و جدایی دو وجود واجب و ممکن واقفاند؛ لذا اثر این نظریه روی بحث انواع صفات در واجب و ممکن و تفاوت این صفات در دو موجود واجب و ممکن مشهود است. با اعتقاد بر این مبانی و تأثیرپذیری ابن سینا در این بخش موجب شده است ذات واجب را در مفهوم و مصداق عین یکدیگر بداند تا ذات الهی مصون از نواقص ممکنات باشد. پس می‌توان اثرگذاری فارابی در نظریات الهیاتی وی را در این بخش مشاهده کرد.

۲-۱-۲. وجود و ماهیت

وجود و ماهیت از مباحث دارای قدمت زیادی در فلسفه اسلامی است؛ به بیان دیگر هستی و چیستی موجودات از جمله مباحث دارای اهمیت در فلسفه اسلامی است؛ ولی بحث اصالت وجود و ماهیت تاریخی سابقه‌دار در مقایسه با مسئله وجود و ماهیت ندارد و بحث اصالت از زمان میرداماد به طور مستقل در فلسفه اسلامی مطرح شده است (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۹۳). آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، تحلیل ما از تأثیر فارابی بر ابن سینا در این زمینه است. فارابی معتقد است در واجب‌الوجود (حق تعالی) وجود اصیل است و در ممکنات ماهیت اصیل است؛ یعنی در واجب تعالی ماهیتی به‌جز‌ئیت و وجودش نیست؛ چراکه وجود از لوازم ماهیت است نه از مقومات آن (فارابی، ۱۴۱۶، ص ۱۲ / همو، ۱۳۴۵، ص ۲).

ابن سینا وجود را در واجب اصیل عنوان می‌کند و در ممکنات اصالت را با ماهیت می‌داند. همچنین باید به این نکته توجه کرد که مسئله اصالت وجود و ماهیت در زمان ابن سینا و فارابی موضوعیت نداشته است و از تصریحات آنان مسئله اصالت وجود و ماهیت در مسئله رابطه ذات و صفات بررسی و عنوان می‌شود. میرداماد در کتاب خود نیز ابن سینا را هم عقیده با خود می‌داند (میرداماد، ۱۳۹۷، صص ۵۲ و ۶۷). هرچند برخی شارحان ابن سینا او را اصالت وجودی می‌دانند (ابن سینا، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۲۶۷)، ولی

از بیانات وی می‌توان تمایل وی را به اصالت ماهیت مشاهده کرد. نکته قابل بیان این است که مسئله اصالت برای زمان وی نبوده و از این لحاظ تفسیر دقیق از اصالت در زمان ابن‌سینا و فارابی ممکن است صواب نباشد؛ هرچند با تحلیل‌هایی در زمینه مبدأشناسی قابل بررسی است. در همین بخش اثرگذاری فارابی را بر نظرات ابن‌سینا در خداشناسی نیز مشهود است؛ چراکه اگر وجود تنها در خداوند اصیل باشد و ماهیت در ممکنات، موجب اعتقاد بر وحدت و وحدانیت ذات حق تعالی است و در نتیجه می‌تواند موجب اعتقاد بر عینیت صفات ذاتی حقیقی حق تعالی شود؛ زیرا با اعتقاد به آن، به وحدت ذات واجب تعالی زیانی نمی‌رسد و ذات واجب تعالی مصون از نواقص ممکنات می‌شود.

۲-۱-۳. سلسله علل و معلول

حکما بر این باورند که علت از آن جهت که علت است، بر معلول خود تقدم دارد و پدیدآورنده آن است؛ همچنین معلول از آن جهت که معلول است، به علت نیازمند است. سلسله علل باید در انتها به علتی منتهی شود که خود معلول نباشد؛ چراکه اگر سلسله علل به علتی که معلول نباشد منتهی شود، دور و تسلسل لازم می‌آید و این دو باطل است. اصل علت یکی از مهم‌ترین مباحث فلسفی است که ابن‌سینا نیز در آثار خود به آن اشاره کرده است (ابن‌سینا، ۱۳۲۶، ص ۲۵۷-۲۸۳/ همو، ۱۳۷۵، ج ۳، صص ۱۱-۲۷، ۱۱۶-۱۲۵ و ۲۳۳-۲۴۰/ همو، ۱۳۷۱، ص ۳۱). فارابی و شیخ هر دو معتقد به سلسله علل و معلول‌ها هستند. این سلسله پدیده‌ها شامل عقول و نفوس کواکب و افلاک است. در این سلسله عقول بر نفوس کواکب و نیز نفوس کواکب بر افلاک تقدم دارند. در نتیجه هر دو اندیشمند به سه عالم یعنی عالم ماده، عالم نفوس و عالم عقول باور دارند. فارابی بیان می‌کند که سلسله پدیده‌ها در انتها به وجود اتم و منزّه از عللی همچون علل مادی و صوری منتهی می‌شود (فارابی، ۱۳۴۹، ص ۶۶/ همو، ۱۳۴۵، ص ۳). شیخ‌الرئیس نیز

در این مسئله از فارابی اثر پذیرفته است. ابن سینا به سلسله علل و معلولی معتقد است که به علتی منتهی می شود که آن علت، معلول نیست. همچنین ابن سینا معتقد است پدیده ها تقسیم می شوند به عقول، نفوس و افلاک. در این سلسله عقول بر نفوس و نفوس بر افلاک تقدم دارند و یک سلسله علل را تشکیل می دهند که به *علة العللی* که خود معلول نیست، منتهی می شود (ابن سینا، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۷-۲۸ / همو، ۱۴۲۱، ص ۳۶).

نکته حائز اهمیت این است که شیخ الرئیس بحث علت و معلول را به خوبی بسط می دهد و زوایای آن را روشن می کند و هر مبحث را در فصل خود بررسی می کند.

طبق آنچه گفته شد، به نظر می رسد بحث علل و معلول در نگاه فارابی بر شیخ الرئیس اثر گذاشته است، هرچند بسط و تبیین بیشتر آن توسط ابن سینا انجام شده است. باید توجه شود که این اصل مهم در بحث صفات و ذات موجب اثرگذاری در دیدگاه الهیاتی ابن سینا شده و موجب گردیده است در نگاه ابن سینا حق تعالی *علة العلل* سلسله علل باشد و واجد کمالات به نحو اتم شود تا معطی این کمالات به معلول های خود شود.

۲-۱-۴. قاعده اشرفیت عقول

عقول و جایگاه آنها در فلسفه اسلامی جایگاه ویژه ای دارد. فلاسفه اسلامی تلاش کرده اند نظریات گوناگونی در تفسیر آن ارائه دهند. فارابی از جمله فیلسوفانی است که در این زمینه نظریه ای قابل توجه ارائه داده است. از جمله نظریات فارابی در بحث عقول نظریه امکان اشرفیت عقول می باشد. فارابی عقول را اشرف بر امور مادی می داند؛ لذا عالم عقول را اشرف بر عالم سماوی و عالم سماوی را اشرف بر عالم طبیعی می داند؛ لذا وقتی که از عالم سماوی و مادی می گذریم، به عالم بالاتر و برتر می رسیم و آن، عالم مفارقات از ماده است (عالم عقول) است. فارابی شرافت عالم عقول را به مجرد بودن از ماده می داند؛ یعنی هر اندازه که عالم از حجاب ماده دورتر و

مجردتر باشد، آن عالم شریفتر و برتر است (فارابی، ۱۹۸۶، ص ۵۰-۵۱). ابن سینا نیز همچون فارابی از فلاسفه‌ای است که به اشرفیت عالم عقول و برتری آن نسبت به عوالم دیگر اشاره کرده است (ابن سینا، ۱۴۲۱، ص ۲۱). باتوجه به آنچه اشاره شد، به نظر می‌رسد ابن سینا در بحث قاعده امکان اشرف که یکی از اصول مؤثر در بحث اثبات خداوند و نیز عینیت ذات و صفات خداوند است، متأثر از فارابی است؛ به این نحو که ذات واجب عین صفات کمالی و واجد آنها به نحو اتم، اعلی و اشرف می‌باشد.

۲-۲ مبادی مبدأشناسی

۲-۲-۱. تعابیر مشابه در باب مبدأشناسی

فارابی از عناوینی همچون «موجود اول» و «سبب اول» استفاده می‌کند و در ضمن آن بیان می‌کند که این مبدأ اول عاری از هرگونه نواقص می‌باشد و این نواقص مربوط به ماسوی‌الله است (فارابی، ۱۶۸۶، ص ۳۷). این نظر فارابی شاید از این جهت باشد که وی معتقد به وجود ماهیت در ممکنات است و این موجب وجود جهات نقص در ذات ممکنات می‌شود و در ادامه به این نتیجه رسیده است که ذات حق تعالی مبرا از هرگونه نواقص ممکنات است و ذات وی را واجب من جمیع جهات تفسیر کرده است.

در نگاه ابن سینا وجود واجب واحد است و در رتبه و مقام مشارکتی با ماسوای خود ندارد. ابن سینا از تعابیر مشترک با فارابی، همچون «واجب‌الوجود»، «موجود اول» و «مبدأ» برای حق تعالی استفاده می‌کند. ابن سینا بیان می‌کند که این موجود اول (حق تعالی) ماهیت و جنس ندارد، بلکه فوق تمام است (ابن سینا، ۱۳۲۶، ص ۳۲۷). با این تعابیر ابن سینا معتقد است اعتقاد به ماهیت‌نداشتن خداوند به معنای جنس و فصل‌نداشتن ذات الهی است و جنس و فصل‌نداشتن ذات الهی به معنای بستن راه جهات امکانی در ذات واجب‌الوجود است.

این تعابیر مشابه فارابی در نگاه ابن سینا، موجب رسیدن به تحلیل

ابن سینا در عینیت ذات و صفات حق تعالی شده است و درنهایت ابن سینا به استفاده از اصل «وجوب واجب من جمیع جهات» در نظریه عینیت خود پرداخته است.

۲-۲-۲. صفات حق تعالی

در باب اوصاف خداوند میان حکیمان و متکلمان اختلاف نظر وجود دارد. گروهی صفات خداوند را عین ذات حق تعالی می دانند و گروهی زاید بر ذات می دانند. فارابی پس از آنکه وجود مبدأ عالم را اثبات می کند، به بیان صفات حق تعالی می پردازد و صفات وی را برمی شمرد و درنهایت برای وجود آنها برهان اقامه می کند. فارابی بیان می کند که خداوند خیر محض، عقل محض، معقول محض و عاقل محض است و این سه در ذات موجود و واحد در آن اند. همچنین بیان می کند که خداوند حکیم، حی، عالم، قادر، مرید و دارای غایت جمال و کمال است؛ همچنین درباره صفت عالم خداوند نیز بیان می کند که خداوند مظهر اشیاست، چراکه عالم به ذات است (فارابی، ۱۳۴۹، ص ۶۷-۶۸/ همو، ۱۹۸۶، ص ۴۱-۵۶). در جای دیگر فارابی عنوان می کند که خداوند حکیم مطلق است؛ زیرا حکمت او عین ذات اوست (فارابی، ۱۳۴۹، ص ۵-۶). پس در نگاه فارابی صفات خداوند عین ذات او هستند.

طبق آنچه در گذشته بیان شد، ابن سینا با ادله خود صریحاً خویش را معتقد به عینیت مفهومی و مصداقی ذات و صفات حق تعالی معرفی می کند و نیز برای صفات خداوند توضیحات و تعاریفی بیان می کند. نکته حائز اهمیت آن است که ابن سینا بیان می کند که معتقد به عینیت مفهومی و مصداقی صفاتی همچون علم، حیات، جود و اراده در ذات حق تعالی است (ابن سینا، ۱۳۶۲، ص ۳۶۲).

باتوجه به آنچه بیان شد، در بحث صفات الهی از نگاه فارابی و ابن سینا، می توان گفت نظریات فارابی بر ابن سینا در این باب مؤثر بوده و اساس

دیدگاه عینیت ذات و صفات الهی را در ابن سینا ایجاد کرده است. یکی از اصلی‌ترین مبادی که گذار روش‌شناختی ابن سینا از بساطت هستی‌شناختی فارابی به تحلیل معناشناختی را آشکار می‌کند، مبنای «علم الهی و نحوه اتصاف ذات به صفت علم» در حوزه مبدأشناسی است. فارابی در آثاری همچون **فصول منتزعه** و **آراء اهل المدينة الفاضلة**، علم واجب الوجود را عین ذات او دانسته، با تکیه بر مجرد محض حق تعالی، علم واجب به ذات خود را به «عقل و عاقل و معقول بودن ذات» تبیین می‌کند. در نگاه هستی‌شناختی فارابی، بساطت خارجی ذات اقتضا می‌کند که علم، خارج از ذات یا عارض بر آن نباشد؛ اما وی مشخص نمی‌کند که چگونه ذهن می‌تواند مفهوم «علم» را به عنوان صفتی متمایز از «قدرت» و «حیات»، از این ذات بسیط انتزاع کند، بی‌آنکه کثرتی در آن پدید آید.

ابن سینا با پذیرش اصل بساطت و مجرد فارابی، نقطه گذار و مرز نوآوری خود را در همین مبنا پایه‌گذاری می‌کند. او با طرح قاعده منطقی-معرفتی «عدم انتزاع مفاهیم متعدد از جهت واحده»، بیان می‌دارد که انتزاع مفاهیم گوناگون کمالی - مانند عالم و قادر - از ذات واجب، نیازمند تبیین سازوکار ذهنی صدق این مفاهیم بر مصداق واحد است. او در مبحث علم الهی، با تفکیک میان مفهوم علم و مصداق آن، تبیین می‌کند که «علم» در موطن مفهوم با دیگر صفات متباین است و کثرت مفهومی دارد تا جنبه حکایت‌گری و معرفت‌بخشی آن حفظ شود؛ اما در موطن مصداق و تحقق خارجی، ذات واجب بدون هیچ‌گونه تعدد یا ترکیبی، مصداق این مفهوم است. بدین‌سان ابن سینا بساطت هستی‌شناختی فارابی در مبحث علم الهی را به یک تحلیل منطقی-معناشناختی ارتقا می‌دهد تا مشکل تکثر صفات علمی و ادراکی واجب را بدون خدشه به احدیت ذات حل نماید.

۲-۳. مبادی معرفت‌شناسی

فارابی به جدایی و حائل میان مفهوم و مصداق باور ندارد و این نگاه

وی در بحث مفهوم و مصداق، در نگاه ابن سینا اثرگذار بوده است. اساساً ابن سینا در آثار خود در بخش معقولات ثانی و انتزاعیات تحت تأثیر وی بوده است (بهمنیار، ۱۳۷۵، ص ۲۸۰-۲۹۰)؛ از همین رو برخی به دلیل رویکرد فلسفی فارابی و تأثیر وی بر ابن سینا، این دو اندیشمند را در بیان مباحث خود، افرادی اثبات‌گرا، ذهن‌گرا و مفهوم‌زده‌ای که همواره با دید مفهوم به تحلیل مصادیق می‌پردازند، خوانده و برشمرده‌اند (یزدان‌پناه، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۰۸).

براهینی که ابن سینا در بیان و اثبات قاعده الواحد و نیز وجود هیولای اولی در جسم اشاره می‌کند، حاکی از این مسئله است که وی معتقد به عدم‌جواز انتزاع مفاهیم متعدد از وجود بسیط است و این دیدگاه وی مبنای اصلی او برای بیان نظریه عینیت مصداقی و تغایر مفهومی وی بوده است. همچنین وی آشکارا در رساله «اقسام علوم عقلی» به این اصل تأکید می‌کند و از آن برای تبیین و اثبات عینیت مصداقی و مفهومی ذات و صفات حق تعالی بهره می‌برد. از این جهت از نگاه معرفت‌شناختی در بیان عینیت مصداقی و مفهومی ذات و صفات الهی، ابن سینا تحت تأثیر فارابی بوده است.

ابن سینا در فضای فکری خود و باتوجه به تأثیرات فارابی بر وی در مبانی مختلف تلاش کرده است نظریه منطقی در رابطه با عینیت مصداقی و مفهومی ذات و صفات ارائه کند. این نظریه باتوجه به اصل عدم‌انتزاع مفاهیم متعدد از ذات بسیط الهی منطقی بوده است و این اصل هنوز از جانب هیچ منتقدی پاسخ دقیقی داده نشده است. همچنین ابن سینا در بخش‌های مختلف مبانی خود در بحث الهیاتی نظریه عینیت ذات و صفات الهی مبانی فارابی را بسط داده و به تشریح نظریه خود پرداخته است.

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر مبادی فلسفی فارابی بر نظریه

عینیت ذات و صفات الهی ابن‌سینا انجام شد. تحلیل تطبیقی آثار اصلی دو فیلسوف نشان می‌دهد پایه‌های فکری نظریه عینیت نزد ابن‌سینا، حاصل امتداد منطقی مبانی فارابی در چارچوب فلسفه مشاء است. دستاوردهای اصلی تحقیق عبارت‌اند از:

۱. ابن‌سینا در تبیین رابطه ذات و صفات الهی بر عینیتِ مصداقی و مفهومی میان آن دو تأکید دارد. او مطابق اصل «عدم‌انتزاع مفاهیم متعدد از ذات بسیط» و قاعده «واجب بالذات واجب من جمیع جهاته»، بساطت مطلق ذات واجب را مقتضی عینیت صفات با ذات می‌داند و از هرگونه دوگانگی در ذات پرهیز می‌کند.

۲. فارابی نیز در چارچوب مبانی الهیات فلسفی خود، بر بساطت حق تعالی و یگانگی مطلق میان علم و ذات الهی تأکید دارد. در نظر او، چون ذات الهی عاری از ماده و صورت است، هیچ امکانی برای کثرت در ذات باقی نمی‌ماند. این دیدگاه، بنیان نظریه‌ای را فراهم می‌کند که ابن‌سینا در نظام فکری خویش بسط داده است.

۳. ابن‌سینا در سه قلمرو اصلی فلسفه - هستی‌شناسی، مبدأشناسی و معرفت‌شناسی - تحت تأثیر فارابی است. در هستی‌شناسی، طبقه‌بندی موجودات به واجب و ممکن، در مبدأشناسی، مفهوم «علت اول» و تبیین ذات واجب من جمیع جهاته و در معرفت‌شناسی، تحلیل نسبت علم، عالم و معلوم از دید فارابی در آثار ابن‌سینا بازتاب یافته است.

۴. در نظریه عینیت، هرچند ابن‌سینا از مبادی فارابی استفاده کرده، ولی با دقت منطقی و تمایز میان «مفهوم» و «مصادیق»، نظریه را از سطح هستی‌شناسی به مرحله تحلیل مفهومی ارتقا داده است. او نخستین فیلسوفی است که مفهوم عینیت را همزمان در دو سطح معنا و تحقق بررسی می‌کند و از خلط این دو پرهیز دارد.

۵. بیانات ابن‌سینا در باب رابطه ذات و صفات الهی بر مبنای آنچه

در مبادی حکمت مشاء و تحت تأثیر فارابی بیان شده است، در آن فضای فکری معقول بوده است و در این فضای فکری ابتکار و تلاش‌های ابن سینا در بیان نظریه عینیت و بیان ادله خود قابل ستایش است؛ هرچند برخی ابهامات گفتاری وی موجب انتقاد به وی برای خلط مفهوم و مصداق در این باب شده است.

۶. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد رابطه فکری فارابی و ابن سینا در مسئله نسبت ذات و صفات الهی، رابطه‌ای مبتنی بر «امتداد تکاملی همراه با چرخش روش‌شناختی» است. فارابی با پی‌ریزی مبانی هستی‌شناختی استوار، به‌ویژه نظریه بساطت مطلق واجب‌الوجود و نفی هرگونه کثرت مقومی و غیرمقومی در ساحت الهی، بنیان‌های لازم برای پذیرش «عینیت مصداقی» صفات با ذات را فراهم آورد. او با ارجاع صفات کمالی به سلب نقایص یا اضافات اشراقی، کوشید از بساطت ذات صیانت کند؛ اما این رویکرد، تبیین‌کننده وجه معرفت‌شناختی و معناشناختی صفات و چگونگی انتزاع مفاهیم گوناگون از ذات بسیط نبود. مرز نوآوری ابن سینا دقیقاً در همین نقطه گذار و با خروج از بحث هستی‌شناختی به سوی تحلیل منطقی و معناشناختی شکل می‌گیرد. ابن سینا با تکیه بر اصل سینوی «تمایز مفهوم و مصداق» و صورت‌بندی قاعده «عدم انتزاع مفاهیم متعدد از ذات بسیط»، نشان داد تباین مفاهیم صفات کمالی در ساحت ذهن، هیچ‌گونه تلازمی با تکرار در ساحت هستی‌شناختی ذات ندارد. او با ارائه نظریه «ترادف معنوی در عین اتحاد مصداقی»، این مبنا را تأسیس کرد که صفات الهی در عین تکرار مفهومی که ارزش معرفت‌شناختی آنها را حفظ می‌کند، در خارج مستقیماً عین ذات واحد واجب‌الوجودند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۲۶). الشفاء (الهیات). تحقیق سعید زائد، قم: مکتبه آیت الله مرعشی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۵۷ ق). النجاة. ط ۲، مصر: مطبعة السعادة.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۲). المبدأ و المعاد. به اهتمام عبدالله نوری، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۱). مباحثات. به کوشش محسن بیدارفر، قم: انتشارات بیدار.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیها. ج ۲، قم: نشر البلاغه.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۰). الاشارات و التنبیها. ترجمه محمدتقی ملکشاهی، تهران: سروش.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۲۱ ق). التعليقات. ط ۴، قم: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی.

آکوناس، توماس (۱۳۸۰). جامع الهیات. ترجمه داوری اردکانی، تهران: حکمت.

افلاطون (۱۳۷۴). محاورات افلاطون. ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: خوارزمی.

ارسطو (۱۳۸۹). متافیزیک. محمدحسن لطفی، تهران: انتشارات حکمت.

بهمینارین مرزبان، ابوالحسن (۱۳۷۵). التحصیل. تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، تهران: دانشگاه تهران.

پیرمرادی، محمدجواد (۱۳۸۹). اصالت وجود و تعارض زدایی دیدگاه‌های فلاسفه و متکلمان مسلمان در تبیین معناشناسی صفات الهی. خردنامه صدرا، (۶۲)، ۱۰۷-۱۲۲.

خوارزمی، تاج‌الدین (۱۳۶۸). شرح فصوص الحکم. تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات مولی.

ذبیحی، محمد (۱۳۸۳). اتحاد مفهومی و مصداقی ذات و صفات واجب تعالی. اندیشه دینی، (۱۳)، ۵۷-۷۴.

ذبیحی، محمد (۱۳۹۲). فلسفه مشاء: با تکیه بر آرای ابن سینا. تهران: سمت.

- ذبیحی، محمد، و ایرجی، اعظم (۱۳۸۸). صفات الهی از نگاه ابن سینا و توماس آکویناس. *فلسفه دین*، ۸(۲)، ۲۱-۳۸.
- سلیمانی، فاطمه (۱۳۹۳). معناشناسی اوصاف الهی از نگاه ابن سینا در پاسخ به مسئله زبان دین. *الهیات تطبیقی*، ۱۱(۱)، ۱۳۷-۱۵۳.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم (۱۳۶۴). *الملل و النحل*. ترجمه محمدرضا جلالی نائینی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شهیدی، سعیده سادات (۱۳۸۸). عینیت مفهومی اوصاف الهی در فلسفه ابن سینا. *حکمت سینوی*، ۴۲(۹)، ۲۲-۹.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۵ ق). *فصوص الحکم*. قم: بیداری.
- فارابی، ابونصر (۱۹۰۲ م). *السیاسات المدنیة*. حیدرآباد: مطبعة دایرةالمعارف عثمانیه.
- فارابی، ابونصر (۱۹۸۶ م). *آراء اهل المدينة الفاضله*. مقدمه و تعلیقه البیر نصری نادر، ط ۷، بیروت: دار المشرق.
- فارابی، محمدبن محمد (۱۳۴۵). *رسائل فارابی (رساله فی اثبات المفارقات)*. حیدرآباد: مطبعة دایرةالمعارف عثمانیه.
- فارابی، محمدبن محمد (۱۳۴۶). *التعلیقات*. حیدرآباد: مطبعة دایرةالمعارف عثمانیه.
- فارابی، محمدبن محمد (۱۳۴۹). *عیون المسائل*. حیدرآباد: مطبعة دایرةالمعارف عثمانیه.
- فخررازی، محمدبن عمر (۱۳۸۳). *شرح الاشارات و التنبیها*. تصحیح علیرضا نجف زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قیصری، داود (۱۴۱۶ ق). *شرح فصوص الحکم*. تصحیح محمدحسن الساعدی، قم: انوار الهدی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). *آشنایی با علوم اسلامی*. تهران: صدرا.
- موسوی بجنوردی، محمدکاظم (زیر نظر) (۱۳۸۵). *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*. ج ۴، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- میرداماد (۱۳۹۷). *قبسات*. تهران: دانشگاه تهران.
- یثربی، سیدیحیی (۱۳۸۸). *تاریخ تحلیلی-انتقادی فلسفه اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- یزدانپناه، سیدیدالله (۱۳۸۶). *حکمت الاشراف*. تحقیق و نگارش مهدی علی پور، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، محمد (۱۳۹۷). *تحلیل تأثیر فارابی بر ابن سینا در مباحث هستی شناسی*. رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- کاظمی، علی (۱۳۹۹). *بازتاب اندیشه فارابی در نظریه صدور ابن سینا*. پژوهش نامه فلسفه اسلامی، ۲۵(۲)، ۱۱۲-۱۳۱.

Resources

- Aquinas, T. (2001). *Summa Theologica*. M. Davari Ardakani, Trans., Tehran: Hikmat. [In Persian]
- Aristotle (2010). *Metaphysics*. M. H. Lotfi, Trans., Tehran: Hikmat Publications. [In Persian]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1326 [1947]). *al-Shifā (Theology)*. Edited by Saeed Zayed, Qom: Marashi Library. [In Arabic]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1357 AH [1938]). *al-Najat*. 2nd ed., Cairo: al-Sa‘adah Press. [In Arabic]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1362 [1983]). *al-Mabḍā wa al-Ma‘ad*. Edited by Abdullah Nouri, Tehran: Institute for Islamic Studies. [In Arabic]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1371 [1992]). *Mubahathat*. Edited by Mohsen Bidarfar, Qom: Bidar Publications. [In Arabic]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1375 [1996]). *al-Isharat wa al-Tanbihat*. Vol.2, Qom: Nashr al-Balagha. [In Arabic]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1400 [1979]). *al-Isharat wa al-Tanbihat*. M. T. Malekshahi, Trans., Tehran: Soroush. [In Persian]
- Avicenna [Ibn Sina], H. b. ‘Abd Allah (1421 AH [2000]). *al-Ta‘liqat*. 4th ed., Qom: Center for Islamic Propagation Publications. [In Arabic]
- Bahmanyar ibn al-Marzban, A. H. (1996). *al-Tahsil*. M. Motahhari, Ed. & Commentary, Tehran: University of Tehran Press. [In Arabic]
- Farabi, A. N. (1902). *al-Siyasat al-Madaniyyah*. Hyderabad: Dāirat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyyah Press. [In Arabic]
- Farabi, A. N. (1986). *Arā Ahl al-Madina al-Fadila*. Edited by Albir Nasri Nader, 7th ed., Beirut: Dar al-Mashriq. [In Arabic]
- Farabi, A. N. (1405 AH [1985]). *Fusul al-Hikam*. Qom: Bidari Publications. [In Arabic]
- Farabi, M. b. M. (1345 [1966]). *Rasāil al-Farabi (Risala fi Ithbat al-Mufariqat)*. Hyderabad: Dāirat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyyah Press. [In Arabic]
- Farabi, M. b. M. (1346 [1967]). *al-Ta‘liqat*. Hyderabad: Dāirat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyyah Press. [In Arabic]
- Farabi, M. b. M. (1349 [1970]). *‘Uyun al-Masa‘il*. Hyderabad: Dāirat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyyah Press. [In Arabic]
- Fakhr al-Razi, M. b. ‘Umar. (2004). *Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat*. A. Najafzadeh, Ed., Tehran: Association of Cultural Works and Elites. [In Arabic]

- Hosseini, M. (2018). *An analysis of Farabi's influence on Avicenna in ontological issues*. Doctoral dissertation, Tehran, Iran: Tarbiat Modares University. [In Persian]
- Kazemi, A. (2020). Reflection of Farabi's Thought in Avicenna's Theory of Emanation. *Islamic Philosophy Research Journal*, 25(2), 112–131. [In Persian]
- Khwarazmi, T. al-D. (1989). *Sharh Fusul al-Hikam*, N. M. Heravi, Ed., Tehran: Molla Publications. [In Arabic]
- Mirdamad. (2017). *Qabasat*. Tehran: University of Tehran Press. [In Arabic]
- Motahhari, M. (1995). *An Introduction to Islamic Sciences*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Mousavi Bojnourdi, M. K. (2006). *Great Islamic Encyclopedia*. Vol.4, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Pirmoradi, M. J. (2009). The originality of existence and the resolution of conflicts between philosophers and theologians in explaining the semantics of divine attributes. *Sadra Quarterly of Philosophy*, 62, 107–122. [In Persian]
- Plato. (1995). *Dialogues*. M. H. Lotfi, Trans., Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Qaysari, D. (1416 AH [1995]). *Sharh Fusul al-Hikam*. M. H. al-Sa'idi, Ed., Qom: Anwar al-Huda. [In Arabic]
- Soleimani, F. (2014). The semantics of divine attributes in Ibn Sina's perspective in response to the problem of religious language. *Comparative Theology Journal*, 11, 137–153. [In Persian]
- Shahrastani, M. b. 'Abd al-Karim. (1985). *al-Milal wa al-Nihal*. M. R. Jalali Naeini, Trans., Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Shahidi, S. S. (2009). Conceptual unity of divine attributes in Avicenna's philosophy. *Hekmat-e-Sinavi*, 42, 9–22. [In Persian]
- Sadr al-Din Shirazi [Mulla Sadra], M. b. I. (1981). *al-Hikmah al-Muta'aliyyah fi al-Asfar al-Arba'ah*. 3rd ed., Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Yazdanpanah, S. Y. (2007). *Hikmat al-Ishraq*. M. Alipour, Ed., Qom: Howzeh and University Research Institute Press. [In Persian]
- Yathribi, S. Y. (2009). *Analytical-Critical History of Islamic Philosophy*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Guidance. [In Persian]
- Zabihi, M. (2004). Conceptual and exemplified unity of divine essence and attributes. *Religious Thought*, 13, 57–74. [In Persian]
- Zabihi, M. (2013). *Mashsha'i Philosophy (Based on Ibn Sina's Views)*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
- Zabihi, M., & Irjina, A. (2009). Divine attributes from the viewpoints of Ibn Sina and Thomas Aquinas. *Philosophy of Religion*, 8(2), 21–38. [In Persian]

